

ТЕОРІЯ МОВЛЕННЕВИХ ЖАНРІВ М. М. БАХТІНА В СУЧАСНОМУ ФІЛОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Т.В. Яхонтова

Львівський національний університет ім. Івана Франка

Широковідома нині теорія мовленневих жанрів видатного філософа і літературознавця М. М. Бахтіна стала методологічною основою багатьох сучасних жанрових концепцій та суттєво вплинула на їх формування.

У центрі теорії мовленневих жанрів Бахтіна — висловлювання як єдина реальна одиниця спілкування. Висловлювання, на думку Бахтіна, є нерозривними єдностями їх тематичного змісту, стилю та композиційної побудови, що однаково визначаються специфікою тієї чи іншої сфери спілкування та володіють рядом загальних структурних особливостей (Бахтін, 1979:237).

Передусім висловлювання мають цілком чіткі межі, що визначаються зміною мовленневих суб'єктів, тобто мовців. Цю зміну найпростіше можна спостерігати в реальному діалозі, але вона відмежує й складні висловлювання, наприклад, наукові або художні твори, де відбиток індивідуальності автора створює особливі внутрішні межі, що відокремлюють цей твір від інших творів. Другою особливістю висловлювань, нерозривно пов'язаною з першою, є, як вважає Бахтін, їхня завершеність, яка впливає безпосередньо зі зміни мовленневих суб'єктів.

Стиль і композиція висловлювань, вибір їх типізованих форм визначаються, за Бахтіним, предметно-смысловим змістом (предметно-смысловим задумом мовленнєвого суб'єкта) та оцінним ставленням мовця до предметно-смыслового моменту.

Окрім цих особливостей інтенціонального характеру, суттєвою ознакою висловлювань Бахтін вважає їх внутрішню діалогічність. За Бахтіним, кожне висловлювання — це ланка в ланцюгу мовленнєвого спілкування, сповнена відгомону і відлуння інших висловлювань, з якими воно пов'язано спільністю сфери мовленнєвого спілкування (Бахтін, 1979:270).

Діалогічність висловлювання проявляється і в ще його одній конститутивній ознаці - зверненості до когось, адресованості, бо «висловлювання з самого початку будується з урахуванням можливих реакцій відповідей, заради яких воно, по суті, і створюється. Адресатом висловлювання далеко не завжди є конкретна персона; «він може бути і цілком невизначеним, неконкретизованим *іншим*» (Бахтін 2002:412).

Усі ці особливості внутрішньо притаманні як кожному окремому висловлюванню, так і відносно стійким типам, які Бахтін і називає мовленневими жанрами. «Певна функція (наукова, технічна, публіцистична, ділова, побутова) і певні, специфічні для кожної сфери умови мовленнєвого спілкування породжують певні жанри, тобто певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань» (Бахтін 1979:241-2). Кожна сфера діяльності людини, зазначає учений, виробляє свій, надзвичайно різноманітний, репертуар мовленневих жанрів. Бахтін особливо наголошує на невичерпному розмаїтті жанрів-висловлювань, зумовленому нескінченними багатством і варіативністю видів і форм суспільного буття. До мовленневих жанрів він відносить усі типи усних або письмових висловлювань, наприклад, репліки побутових діалогів, стандартні військові команди, різноманітні форми наукових виступів, усі літературні жанри і т.д.

Бахтін розмежує первинні, або прості жанри, що склалися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування, та вторинні, або складні жанри, — це романи, драми, наукові дослідження, великі публіцистичні жанри і т.д. Вторинні жанри, на його думку, виникають в умовах складнішої, відносно високорозвинутої й організованої культурної комунікації (переважно письмової) і вбирають у себе та переробляють прості жанри.

Чільне місце в теорії мовленневих жанрів Бахтіна займає розгляд відношень, з одного боку, між жанрами і стилями (індивідуальними та функціональними), а з іншого боку, — жанрами і літературною мовою. Бахтін вважає, що будь-який стиль нерозривно пов'язаний з висловлюваннями та їх типізованими формами — жанрами. Кожне висловлювання відображає індивідуальний стиль мовця, хоча, зрозуміло, різні жанри надають для цього різні можливості. Кожне висловлювання має органічний зв'язок із мовними, функціональними стилями, що відповідають певним жанрам. Саме тому, на думку Бахтіна, функціональні стилі є не чим іншим, як жанровими стилями. Слід зауважити, однак, що Бахтін критично ставився до стильових класифікацій, запропонованих стилістикою у його час. Він вважав їх випадковими, надзвичайно бідними та недиференційованими і пов'язував це саме з недостатнім розумінням жанрової природи мовних стилів та відсутністю обґрунтованих класифікацій мовленневих жанрів за сферами діяльності (Бахтін 1979:242).

Жанровий підхід учений застосовує, розглядаючи функціонування мови, зокрема літературної. Зауважуючи, що літературна мова є єдиною як за своїми загальними абстрактно-мовними ознаками, так і за формами осмислення цих абстрактних моментів, він тим не менше стверджує, що вона є внутрішньо розшарованою (Бахтін 1972:76). Основним чинником цього розшаровування є, на його думку, саме жанрова стратифікація, що зумовлює відповідну акцентуацію та внутрішню диференціацію літературної мови. «Ті або інші моменти мови набувають специфічного аромату даних жанрів; вони зростаються зі специфічними точками зору, підходами, формами мислення, відтінками та акцентами різних жанрів» (Бахтін 1972:76).

У мові діють відцентрові тенденції, що зумовлюють її розшарування, різноманітність, а отже, постійний розвиток і внутрішню динаміку. Але поруч із ними наявні й доцентрові сили, що долають цю різноманітність та створюють стійке мовне ядро офіційно визнаної літературної мови або відстоюють її від натиску протидій. Кожне конкретне висловлювання, як далі стверджує Бахтін, є точкою прикладання обох цих сил; іншими словами, в кожному висловлюванні, в кожному жанрі спостерігається суперечлива напружена єдність двох протилежних тенденцій мовного життя (Бахтін 1972:63-64).

У мовленнєвих жанрах, продовжує учений, слова набувають певної типової експресії, оскільки вони відповідають певним ситуаціям мовленнєвого спілкування, темам, а отже, типовим контактам значень слів із конкретною реальною дійсністю при типових обставинах (Бахтін 1979:267). Це положення дозволяє Бахтіну вживати словосполучення «жанрова експресія», яку можна трактувати як «стилістичний ореол» слова, але такий, що належить не слову мови взагалі, а тому жанру, в якому дане слово звичайно функціонує. Іншими словами, жанрова експресія — це «відзвук жанрового цілого, що звучить у слові» (Бахтін 1979:267).

Зіставляючи мовні та жанрові форми, Бахтін зазначає, що останні суттєво відрізняються від перших меншою стійкістю й нормативністю для мовця. Вони, на його думку, «набагато, гнучкіші, пластичніші і вільніші від форм мови» (Бахтін 2001:410). Однак учений пояснює, що ступінь стійкості й нормативності жанрів варіює від високого (наприклад, у строго офіційних жанрах) до відносно низького у творчих жанрах. Але навіть довільне творче переоформлення жанру не є, вважає Бахтін, його новим створенням. Адже жанри не утворюються мовцями, а дані їм майже так само, як і їх рідна мова, якою вони оволодівають ще до теоретичного вивчення граматики. Форми мови засвоюються, вважає Бахтін, тільки через форми висловлювань і разом із ними. Більше того, жанри організують наше мовлення, створюючи необхідну передумову для здійснення комунікації. Якби мовленнєвих жанрів не існувало і ми були вимушені придумувати їх знову, мовленнєве спілкування було б майже неможливим (Бахтін 1979:257-258).

Теорія мовленнєвих жанрів Бахтіна охоплює широке коло науково-теоретичних моментів. Разом із тим, окремі аспекти у його теорії лише окреслені, а не розроблені, що вже зазначали дослідники інтелектуальної спадщини ученого. Наприклад, на думку В.М.Алпатова (Алпатов, 2001), Бахтін не дає відповіді на питання, що можна вважати мовленнєвими жанрами, а що різновидами одного жанру; не пропонує він також чіткого визначення стилю, на відміну від жанру. Але унікальна за своєю глибиною та широтою охоплення теми теорія Бахтіна «революціонізувала» жанрознавство, розширила його рамки, зробивши цю галузь, по суті, інтердисциплінарною, пододала її формалістичний дух, надала поштовху до сучасного переосмислення жанру як соціальної і лінгвосоціальної категорії.

Передусім погляди Бахтіна знайшли своє відображення в літературознавстві, де жанри є традиційним предметом досліджень, а також у пов'язаних з ним стилістиці та лінгвістиці художнього тексту. Основні положення жанрової теорії ученого виявилися співзвучними актуальному підходу до цілісних текстових утворень. У галузях, спрямованих на вивчення художніх творів, нині домінує думка про безумовну функціонально-комунікативну детермінованість літературних жанрів, а також про «інтенціональність» (у бахтіновому сенсі) мови жанрів художньої літератури, про залежність мовної структури художнього твору від його жанрової специфіки.

Щодо мовленнєвих жанрів інших комунікативних сфер, то їх вивчення, яке в Україні та Росії розпочалося у 80-90-х рр. минулого століття, майже цілком базується на ряді основних моментів теорії жанрів Бахтіна. Поступово набувають розповсюдження як прикладні, так і теоретичні дослідження мовленнєвих жанрів. Наприклад, К. А. Долинін (1998) запропонував свою концепцію жанрів, в якій переосмислюються деякі принципи положення теорії Бахтіна в сучасному дусі. Як зазначає В. В. Демент'єв (1999), останні роки в Росії відзначені значними успіхами в описі й систематизації різноманітних мовленнєвих жанрів, причому велику роль тут відіграли архівні, текстологічні, біографічні розшуки дослідників-бахтіністів.

Ідеї Бахтіна конструктивно розробляються і в працях зарубіжних дослідників, зокрема, представників північноамериканської нової риторики, теорії письма й композиції та прикладної лінгвістики. Так, американський лінгвіст і фахівець з лінгводидактики Дж. М. Свейлз (Swales 1990) запропонував свою жанрову концепцію, в якій він, услід за Бахтіним, наголошує на соціокомунікативній природі жанрів та обирає основним критерієм визначення жанрів комунікативну мету.

Ідеї Бахтіна можуть ще знайти своє продовження і в інших галузях, зокрема таких, як контрастивна стилістика і перекладознавство. У контрастивній стилістиці, що переважно займається зіставленням різномовних функціонально-стилістичних систем, контрастивний аналіз, на думку А. Д. Швейцера (1991), дозволяє виділити розбіжності на двох жанрових рівнях — жанровій номенклатурі та рівні конвенцій жанру. При застосуванні на другому рівні теорія мовленнєвих жанрів Бахтіна надає змогу виділити три аспекти мовленнєвих жанрів (тематичний зміст, стиль і композиційна побудова), в яких проявляються жанрові канони, та зіставити їх при аналізі текстів різної мовної і культурної належності. Автор цієї статті запропонувала методику контрастивного жанрового аналізу (Yakhontova 1998), розробленого на основі ідей Бахтіна, та показала її конкретне застосування до вивчення культурних особливостей риторики, текстової організації та деяких мовностилістичних особливостей наукового жанру «тези доповіді» в англійській і українській (та частково російській) мовах (Yakhontova 2002).

Теорія Бахтіна може також бути корисною перекладознавцям, які дедалі більше цікавляться жанровими теоріями перекладу. Як зазначає, наприклад, І. Є. Шаргай (2000:84), зараз існує нагальна потреба у розбудові жанрових теорій перекладу, що передбачає вивчення феномена жанрової адекватності. Теорія мовленнєвих жанрів Бахтіна з її наголосом на соціокомунікативній детермінованості жанрів, виділенням різних жанрових аспектів, увагою до нерозривного зв'язку між жанрами та стилями, акцентуванням жанрової природи мови може зробити значний внесок у формування перекладознавчих жанрових теорій. Особливо плідною може виявитися ідея ученого про «жанрову експресію» слова, усвідомлення якої може значно допомагати як перекладознавцям, так і перекладачам-практикам.

Як бачимо, теорія мовленнєвих жанрів Бахтіна, що набула вже значної популярності, продовжує розвиватися та практично застосовуватися представниками різних філологічних галузей. Внаслідок своєї методологічної глибоки вона, без сумніву, буде далі поширюватися і відображатися у різноманітних реконцептуалізаціях жанрів і жанрових дослідженнях, бо сучасний філологічний контекст не можна уявити без ідей М. М. Бахтіна про природу і сутність мовленнєвих жанрів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алпатов В. М. Вопросы лингвистики в работах М. М. Бахтина 40-60-х годов//Вопр. языкознания. – М., 2001.–№6.–С. 123-137.
2. Бахтин М. М. Слово в поэзии и в прозе//Вопр. лит. – М., 1972.–№6.–С. 55-85.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.–424с.
4. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування//Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. /М. Зубрицька. – 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2002. – С. 406-415.
5. Дементьев В. В. Фатические речевые жанры//Вопр. языкознания.–М.,1999.–№1.–С. 37-55.
6. Долинин К. А. О функциях речевых жанров // Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов / В. Б. Касевич. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1998. – С. 24-27.
7. Шаргай І. Є. Діловий лист французькою мовою: лінгвальні характеристики та переклад українською мовою//Матеріали конференції «Лінгвістика і вербальна комунікація у 21-му столітті: тенденції і перспективи». Київ, 16-17 травня 2000. – Київ: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – С. 84-86.
8. Швейцер А. Д. Проблемы контрастивной стилистики (к сопоставительному анализу функциональных стилей)//Вопр. языкознания. – М., 1991. – №4. – С. 31-45.
9. Swales J. M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260p.
10. Yakhontova T. Contrastive genre analysis in ESP practice//LSP Identity and Interface. Research, Knowledge and Society. Proceedings of the 11th European Symposium on Language for Special Purpose. Copenhagen, August 1997. (Vol. I and II)/L.Lundquist, H.Picht, J.Qvistgaard. – LSP Centre: Copenhagen Business School, 1998. – P. 976-981.
11. Yakhontova T. Selling or telling? The issue of cultural variation in research genres//Academic Discourse/J. Flowerdew. – London and New York: Longman, 2002. – P.216 – 232.

Надійшла до редколегії 18 березня 2003р.